

УДК 75.054 (477.87): 792.9 «19/20»
ORCID: 0000-0002-5361-7085

С. О. Соболевська

ЛЯЛЬКА У ТЕАТРАЛЬНО-ДЕКОРАЦІЙНОМУ МИСТЕЦТВІ ЗАКАРПАТТЯ ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ

Статтю присвячено розгляду ляльки у театральньо-декораційному мистецтві Закарпаття ХХ-ХХІ століття. Визначаються тенденції розвитку ляльки у театральньо-декораційному мистецтві Закарпаття. Описуються культурні процеси, що вплинули на розвиток лялькового мистецтва у закарпатській театральній культурі.

Дослідження ляльки у театральньо-декораційному мистецтві схарактеризовано не лише формальними ознаками й національно-культурним змістом, але й насичене семантико-прагматичними аспектами, які вимагають широкого культурологічного підходу на рівні глибинних архетипів мислення, символічного наповнення, що виявляється в архітектоніці лялькового театру.

Для вирішення поставлених завдань у статті було використано культурологічний, системний, компаративний методи, які допомагають розкрити роль ляльки у театральньо-декораційному мистецтві регіону.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше у культурології театру проаналізовано роль ляльки у розвитку театральньо-декораційного мистецтва Закарпаття ХХ-ХХІ століття.

Ключові слова: театральньо-декораційне мистецтво, театральна культура, театр, вистава, лялька, художник, Закарпаття

DOI 10.34079/2226-2830-2024-14-28-152-158

Постановка проблеми. Лялька – унікальне створіння, яка завжди об'єднувала людей і розкривала епоху до якої вона належала. Лялька – матеріальний предмет, зроблений для наслідування сьогодення, завдяки своїй схильності до алегоричних висловлювань і здатності моделювати дійсність, що вигідно відрізняється від реальності, є актуальною у будь-які моменти історії. Вона завжди залишається важливим елементом національної культури. Вік ляльки на сьогодні точно не визначено, адже у стародавні часи не існувало ляльки-іграшки, оскільки у людини не було періоду дитинства. Умовно прийнято вважати, що лялька з'явилася з виникненням цивілізованого світу. О. Кисіль зазначав, що «театральна гра за участю ляльок найширше розвинулася в Греції та Римі і була тісно пов'язана з релігійними обрядами на честь бога Діонісія, комедіями Аристофана. В історичних джерелах називається ім'я першого давньогрецького ляльководи – Потейна» (Кисіль, 1925, с. 42).

Ляльки різних країн відрізняються між собою матеріалом, з якого виготовлені. Наприклад, лялька може бути зроблена з каміння, дерева, глини, тканини, але її суть і призначення незмінні – берегти душу свого господаря від зла і нечистих помислів. Іноді з рук майстра народжувалися ляльки, про які склалися легенди, що передавалися з покоління в покоління, від матері до дитини, як священний переказ.

Слід підкреслити, що лялька протягом багатьох століть змінювалася, але в ній зберігалися основні традиційні принципи декоративного і символічного мислення

народу, його світосприйняття. Їй притаманні простота, лаконізм, яскрава декоративність, святковість, відчуття матеріалу, симетрія, логічна відповідність між формою, матеріалом і технікою виконання. «Серед найдавніших іграшок стародавньої Русі, більшість із яких мали культове призначення, зокрема були оберегами, можна виділити зоологічні та антропоморфні архетипи. До останніх і належать народні ляльки» (Соболевська, 2024, с. 59).

Саме у надрах народної творчості були відтворені певні мистецькі нормативи і правила, які зумовили сюжетну та образно-стильову єдність різних фольклорних жанрів і увійшли в художньо-образну систему закарпатського театру. Ці закономірності еволюції театрального мистецтва свідчать про тісний зв'язок із фольклорними та передтеатральними джерелами закарпатської театральної культури.

Розглянемо ляльку як елемент театральньо-декораційного мистецтва, що має цікаву і складну історію розвитку, утім – чимало здобутків, проаналізувавши які можна скласти відносно повне уявлення та визначити її роль у театральній культурі Закарпаття, спрогнозувати подальші тенденції його розгортання.

Актуальність дослідження і публікацій. Лялька як елемент театральньо-декораційного мистецтва постійно привертає увагу культурологів, театрознавців, мистецтвознавців, дослідників історії, етнографії та фольклористики. Кожен дослідник, який вивчає ляльку, вкладає в це поняття певні смисли, характерні для конкретної науки.

Театральньо-декораційне мистецтво – один із найскладніших видів мистецтв. Адже воно об'єднує різні елементи образотворчого мистецтва які пов'язанні з художнім оформленням вистави. Основними елементами цього мистецтва є декорації, костюм, бутафорія, реквізит, лялька, грим, освітлення на сцені, що становлять єдине художнє ціле у сценічному просторі театральної вистави.

Важливо враховувати, що означена проблематика знайшла відображення лише в публікаціях регіональних сайтів та статтях присвячених Закарпатському академічному обласному театру ляльок «Бавка» (В. Габорець, М. Петій, Н. Малишка, М. Білоус, П. Корнева, О. Туряниця, С. Федака).

У процесі підготовки статті вивчені праці вітчизняних дослідників української культури та лялькового театру, у яких безпосередньо або опосередковано розглядається лялька в театральньо-декораційному мистецтві (П. Горбенко, О. Зайцев, О. Кисіль, І. Панькевич, Г. Юрковський).

Досвід багатьох дослідників ляльки базується на особистому досвіді та практичного використання у виставах театрів. Однак питання ролі ляльки у театральньо-декораційному мистецтві та її впливу на розвиток закарпатської театральної культури не отримало в сучасних дослідженнях належного висвітлення.

Мета дослідження – проаналізувати ляльку як елемент театральньо-декораційного мистецтва дослідивши її історичне коріння, мистецькі характеристики та особливості розвитку.

Обраний дослідницький ракурс дозволить окреслити її внесок у театральну культуру Закарпаття.

Виклад основного матеріалу. На Закарпатті лялька з'являється у театральній культурі лялькового вертепу на початку ХХ століття. Слід підкреслити, що Закарпатський ляльковий вертеп був побудований за східноукраїнським вертепом і у ньому гралась лише одна сцена: коли до новонародженого Христа приходять вівчарі, три царі та Ірод (*рис. 1*). П. Горбенко стверджував, що «ляльковий театр з природи своєї є театр синтетичного руху. В ньому не можна подати всіх нюансів психологічного життя людини, ні всієї різноманітності рухів живої людини, а типово, характерне, основне можна подати та ще й добре підкреслити» (Горбенко, 1929).

Рис. 1. Театр маріонеток (вертеп), Іршава. 1920-ті рр.
(Pankevych I., 1931, с. 111)

Після відкриття у 1920 році професійного стаціонарного театру в Ужгороді мистецтво лялькового вертепу стає менш активним.

Професійний театр ляльок на Закарпатті розпочав свою роботу у жовтні 1980 року. Культуролог В. Габорець згадує, що «спочатку актори не мали належних умов для творчої праці, тулилися у кількох приміщеннях на вулиці Жупанатська. Згодом театр прописався у будівлі колишнього районного будинку культури в селі Доманинці» (Габорець, 2015, с. 35).

Першою виставою театру стає «Хоробре жабеня» П. Висоцького (худ. В. Водоп'ян) на сцені будинку офіцерів в Ужгороді (Туряниця, 2002, с. 2). Лялька у виставі була традиційною на той час лялька-рукавичка. Театр розпочав роботу з простих вистав, поступово завойовуючи глядача, переходячи до складніших постановок.

Слід підкреслити, що майже до грудня 1988 року ляльки закарпатського театру працювали на різних театральних площадках Ужгороду. Після переїзду українського театру у нову будівлю, театр ляльок отримав будівлю міського театру (1907) на площі Театральній.

Досліджуючи ляльку у театральньо-декораційному мистецтві регіону не можливо не звернути увагу на роботу художників театру, які створювали ляльки для вистав театру. До питання створення ляльки художники (В. Водоп'ян, В. Глагола, Й. Горняк, Н. Лугова-Горняк, З. Манжуріна, В. Якубовський) підходили, спираючись на глибокі знання законів скульптури, живопису та композиції. Важливим аспектом у справі виготовлення ляльок для художників театру стали й набуті професійні навички у драматичному театрі.

Лялька завжди вимагала від художників (О. Малеш, М. Манджуло, В. Турицька, О. Фарбер) найсуворішої колірної дисципліни, простоти та лаконізму, оскільки вона створювалася з того самого матеріалу, що й елементи декорації (ширма, стіл, задник, завіса). У ляльковій виставі усі персонажі підкоряються загальному настрою, працюють єдиною масою, як фігури фрески або мозаїки.

Тематика і зміст вистав у репертуарі театру постійно змінювалась, відповідно відбувалися й зміни у створенні образу ляльки у виставах: «Геремок» С. Маршака (худ. Т. Миронова, 1987), «Пригоди медвежати» Ф. Кривена (худ. В. Пйонткевич, 1988), «Золоте курча» В. Орлова (худ. Т. Миронова, В. Пйонткевич, 1989), «Допитливе слонення» Г. Владича (худ. Л. Мікіна, 1990) (Зайцев, 2022, с. 72).

У 1993 році театр ставить виставу «Усмішка клоуна» Ю. Чеповецького (худ. В. Турицька). Художнє рішення вистави полягало у тому, що на сцені був зроблений пересувний цирк, відкривалася завіса і на очах у маленьких глядачів розпочиналась

яскраве циркове шоу. Головний герой дядько Клоун у яскравому костюмі зі своїм другом – маленькою мишкою, розповідали про нелегке життя циркового артиста.

У 1998 році художниця О. Фарбер у оформленні вистави «Про Янка дурня, чорта і Мариську-сиротинку» О. Жюгжди створює ляльку у народному стилі з використанням елементів побуту закарпатців. Головним елементом оформлення стає розписна сільська скриня на якій відбувається сценічне дійство вистави.

У ХХІ столітті лялька у виставах починає вирізняється надзвичайним різноманіттям: розширюючи свої кордони за рахунок освоєння нових технологій, вона стає центральною у мистецтві сценографії, як театр масок, та театр тіней. Так, лялька у творчості Я. Данилів, О. Кондратюк, І. Кульчицька, Л. Лучко, П. Полуденна, Т. Поринець, Т. Улинець стає головною в образно-пластичному світі у якому проходить зримий образ народних ігор та обрядів.

Так, у виставі «Недотепа із Вертепу» Д. Кешелі (2004) художник Я. Данилів зробив оформлення у традиційних закарпатських народних мотивах, одягнувши ляльки та акторів у закарпатський народний одяг (рис. 2). Закарпатські народні мелодії звучать у виставі у сучасній обробці, з різноманітними ритмами. Це дає змогу глядачу відчувати національний колорит, зробити виставу більш динамічною, наблизити до сучасного глядача. С. Федака зазначав, що «художник створив унікальну сценографію, в якій кілька шарів: різдвяний вертеп, селянська хата, ціле село Вертеп <...>. Декорація дуже філософична. Ляльки з дерева і відбіленої рогожі, створені сповнені неспідробного шарму, легко відтягують на себе глядацьку увагу від живих артистів» (Федака, 2018, с. 57).

Рис.2. Сцена з вистави «Недотепа із Вертепу» Д. Кешелі, Ужгород, 2004.
URL: <https://bavka.com/all/85-nedotepa-z-vertepa.html>

Театр ляльок завжди тяжів до музики, збагачуючи її такими властивостями, як рельєфність образного змісту, конкретність, безпосередність емоційних реакцій. Так, у мюзиклі «Енеїда» за І. Котляревським, інсценізація М. Стельмаха (2007), завдяки роботі М. Колодко (сценографія) та Т. Улинець (ляльки та костюми) були задіяні різні види театральної ляльки. Музика та великі ляльки які грали «земних» персонажів, створювали масштабність та об'ємність перспективи та набували динамічного зображення.

Ляльки завжди мали великий вплив на дитину, оскільки допомагають розібратися з внутрішніми проблемами завдяки емоціям, які дитина переживає під час перегляду вистави. На емоційному стані дитини позначається вся система управління лялькою, а представлена вистава допомагає подолати проблеми. Так, ляльки у виставі «Сніговички і сонечко» О. Веселова (худ. Т. Улинець) одразу привернули увагу маленьких глядачів які опинилися у казково-зимовому світі і разом з героями казки мандрують казковою країною.

Лялька завжди брала активну участь у розвитку театральньо-декораційного мистецтва, вона ставала знаком або символом вистави. Адже функціональність деталей оформлення, що виникають перед глядачем (відверто бутафорських, навіть просто

зображених), визначається їх необхідністю для того, що відбувається у сценічній дії; при цьому декораційне оформлення образно виражає художній зміст цілої вистави. Так, у виставах «Дерево-диво» І. та Я. Златопольські (худ. Я. Данилів), «У нашій раї на землі» (дитячий Кобзарик) О. Куцик (худ. Т. Улинець, 2014), «Про Валибука, принцесу Небійся та Довгоборода» (худ. І. Кульчицька, 2018), «Вечори на хуторі, або билиці про вічне» за М. Гоголем (худ. І. Кульчицька, 2020), «Останнє туриня» О. Гавроша (худ. Т. Поринець, 2023) лялька має своє відображення у вигляді знаку або символу, що наповнюють сценічне оформлення новим змістом. Польський діяч Г. Юрковський зазначав, що театральну ляльку завжди треба розглядати як знак або символ «предмет, виготовлений людиною, пристосований для руху і жестів, що вживається актором або аніматором для створення сценічного персонажу» (Jurkowski, 1970, с. 15).

У 2014 році з нагоди 200-річчя від дня народження Кобзаря театр ставить виставу «У нашій раї на землі» (дитячий Кобзарик) інсценізація О. Куцика. За допомогою театральних засобів, візуалізації, музики, співу, акторського втілення та осучаснення народної ляльки слова Тараса Шевченка набули нового звучання. Художник вистави Т. Улинець наповнює сценічний простір знаками та символами: сонце як соняшник, місяць схожий на човен. Знаки з декорації плавно переходять на театральний костюм. Ляльки-мотанки стають головними героями сценічного дійства (рис. 3).

Рис. 3. Сцена з вистави «У нашій раї на землі» (дитячий Кобзарик) О. Куцика, Ужгород, 2014.

URL: <https://bavka.com/youngs/174-u-nashm-rayi-na-zeml.html>

Досліджуючи ляльку у театральньо-декораційному мистецтві краю, не можна не зупинитися на Міжнародному театральному фестивалі «Інтерлялька» (1990) який проходить у жовтні в місті Ужгород. Фестиваль за головну мету поставив популяризацію ляльки та підтримку зв'язків національних меншин Закарпаття з сусідніми країнами (Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина). Вистави, зустрічі з глядачем, семінари, лабораторії театральних художників у рамках даного фестивалю вже багато років стають головною мистецькою подією України.

Виставки театральної ляльки під час фестивалю – це розкриття досвіду експериментів у жанрі лялькового театру і з'ясування того, яким чином можливий подальший розвиток ляльки у театральньо-декораційному мистецтві. Експонатами виставки стають ляльки з діючого репертуару театрів і різних музеїв, адже закінчивши сценічну кар'єру лялька перетворюється на музейний експонат та зберігається у музеях театрів. Деякі опиняються в приватних колекціях і державних музеях. Це все наводить на думку, що у нашому суспільстві і досі не сформувалося уявлення про ляльку, як про культурно-естетичну цінність. Але поки лялька живе у сценічному просторі вистави, вона завжди буде неповторним елементом театральньо-декораційного мистецтва.

Висновок. На сьогодні актуальною залишається проблема вивчення місце ляльки у театральному мистецтві, саме театральньо-декораційне мистецтво допоможе у подальшому досліджувати ляльку у театральній культурі України.

Дослідження ляльки у театральньо-декораційному мистецтві Закарпаття було

першою спробою здійснити узагальнення та ввести до наукового обігу це поняття, розкриваючи його генезу та зв'язок із художньо-культурними процесами на Закарпатті. Адже театральна лялька як феномен завжди буде знаходитись у центрі уваги культурологів і мистецтвознавців відповідно до сучасного розуміння людини як неповторної, унікальної цілості, як джерела власної активності і народної творчості.

Театральна лялька, що грає у сценічному просторі, розглядається як мистецький твір театального та образотворчого мистецтва протягом необмеженого часу; вона живе у своєму умовному просторі і вступає у взаємодію з глядачем. Лялька у виставах – це не лише елемент театально-декораційного мистецтва, вона також є головним виконавцем сценічного образу.

Перспективи подальшого вивчення можуть стосуватися висвітлення перспектив розвитку ляльки у її взаємодії з історико-культурними та художньо-естетичними парадигмами української культури.

Бібліографічний список

- Габорець, В., 2015. *Творчий поступ «Бавка». Служителі мельпомени*. Ужгород, с. 35–43.
- Горбенко, П., 1929. Ляльковий театр на Україні. *Шляхи мистецтва*, 11, с. 101–107.
- Зайцев, О., 2022. Культурологічні особливості Закарпатського театально-декораційного мистецтва (на прикладі Закарпатського театру ляльок 1980–2020 рр.). *Modern and global methods of the development of scientific thought: зб. матеріалів Міжнародної наук.-практичної конференції* (м. Флоренція 25–27 жовтня 2022 р.) Флоренція, с. 70–75. DOI: [10.46299/ISG.2022.2.5](https://doi.org/10.46299/ISG.2022.2.5).
- Кисіль, О., 1925. *Український театр : популярний нарис історії українського театру*. Київ: Книгоспілка.
- Петій, М., Малишка, Н., Білоус, М. та Корнєва, П., 2015. *Театр граючої ляльки Срібної землі: до 35-річчя Закарпатського академічного обласного театру ляльок*. Ужгород.
- Соболевська, С., 2024. Образ народної та авторської ляльки в культуротворчому і дизайнерському аспектах. *Українознавство*, 2 (91), с. 57–65. DOI: [10.17721/2413-7065.2\(91\).2024](https://doi.org/10.17721/2413-7065.2(91).2024)
- Турияница, О., 2002. *Закарпатський обласний театр ляльок-20*. Ужгород.
- Федака, С., 2018. *Закарпатський обласний академічний театр ляльок «Бавка». Закарпатський театр на порозі XXI століття*. Ужгород, с. 56–82.
- Jurkowski, H., 1970. *Historia teatru lalek*. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Pankevyč, I., 1931. *Loutky divadla na Podkarpatské Rusi*. Lutkar : Praze, XVII (5), p.110-111.

References

- Haborets, V., 2015. *Tvorchyi postup «Bavka». Sluzhyteli melpomeny [The creative progress of “Bavka”. Servants of the Melpomene]*. Uzhhorod. p. 35–43. (in Ukrainian).
- Horbenko, P., 1929. *Lialkovyi teatr na Ukraini [Puppet theater in Ukraine]*. *Shliakhy mystetstva*, 11, p. 101–107 (in Ukrainian).
- Zaitsev, O., 2022. *Kulturolohichni osoblyvosti Zakarpatskoho teatralno-dekoratsiinoho mystetstva (na prykladi Zakarpatskoho teatru lialok 1980–2020 rr.) [Cultural features of Transcarpathian theatrical and decorative art (on the example of the Transcarpathian Puppet Theater 1980–2020)]*. *Modern and global methods of the development of scientific thought: collection of materials of the International scientific and practical Florence, October 25-27, 2022. Florence, pp. 70-75. DOI: 10.46299/ISG.2022.2.5.* (in

- Ukrainian).
- Kysil, O., 1925. *Ukrainskyi teatr : populiarnyi narys istorii ukrainskoho teatru* [Ukrainian theater: a popular essay on the history of the Ukrainian theater]. Kyiv: Knyhospilka. (in Ukrainian).
- Petii, M., Malyshka, N., Bilous, M. ta Kornieva, P., 2015. *Teatr hraiuchoi lialky Sribnoi zemli: do 35-richchia Zakarpatskoho akademichnoho oblasnoho teatru lialok* [Puppet theater of the Silver Land: to the 35th anniversary of the Transcarpathian Academic Regional Puppet Theater]. Uzhhorod (in Ukrainian).
- Sobolievskaya, S., 2024. *Obraz narodnoi ta avtorskoï lialky v kulturotvorchoму i dizainerskomu aspektakh* [The image of folk and author's dolls in cultural and design aspects. and design aspects]. *Ukrainoznavstvo*, 2 (91), p. 57–65. DOI: 10.17721/2413-7065.2(91).2024 (in Ukrainian).
- Turianytsia, O., 2002. *Zakarpatskyi oblasnyi teatr lialok-20* [Transcarpathian Regional Puppet Theater-20]. Uzhhorod (in Ukrainian).
- Fedaka, S., 2018. *Zakarpatskyi oblasnyi akademichnyi teatr lialok «Bavka»*. *Zakarpatskyi teatr na porozhi KhKhI stolittia* [Transcarpathian Regional Academic Puppet Theater “Bavka” Transcarpathian Theater on the threshold of the XXI century]. Uzhhorod. p. 56–82 (in Ukrainian).
- Jurkowski G., 1970. *History of the Puppet Theater*. Warsaw : State Publishing Institute (in Polish).
- Pankevyč I., 1931. *Puppets of the theatre in Subcarpathian Rus*. *Puppeteer*: Praha. XVII (5). p.110–111. (in Slovak).

Стаття надійшла до редакції 30.10.2024 р.

S. Sobolevska

PUPPET IN THE THEATRICAL AND DECORATIVE ART OF TRANSCARPATHTIA OF THE XX-XXI CENTURIES

The article is devoted to the consideration of the doll in the theatrical and decorative art of Transcarpathia of the twentieth and twenty-first centuries. The author identifies the trends in the development of the puppet in the theatrical and decorative art of Transcarpathia. The cultural processes that influenced the development of puppetry in Transcarpathian theater culture are described.

The study of the puppet in the theatrical and decorative arts is characterized not only by formal features and national and cultural content, but also by semantic and pragmatic aspects that require a broad cultural approach at the level of deep archetypes of thinking, symbolic content, which is manifested in the architectonics of puppet theater.

To solve these problems, the article uses cultural, systematic, and comparative methods that help to reveal the role of the puppet in the theatrical and decorative art of the region.

The scientific novelty of the study is that for the first time in the cultural studies of theater, the role of the puppet in the development of theatrical and decorative art of Transcarpathia in the twentieth and twenty-first centuries is analyzed.

Keywords: *theatrical and decorative art, theatrical culture, theater, performance, puppet, Transcarpathia*